

SEDAM NEPOZNATIH PISAMA MARKA MARULIĆA

Miloš Milošević

Radeći u toku mjeseca svibnja 1989. god. u Državnom arhivu Venecije na notarskim svescima s kraja XV i početka XVI stoljeća, u 2557. svesku notara Jakova Grasolarija naišao sam na jedan manji, umetnuti svežanj notarove privatne prepiske. To, inače, nije imalo nikakve veze s tekućom pravnom gradom, a na omotu o tome postoji zabilješka arhivista. Čak i kada sam pročitao tu zabilješku, a na pismima vidio potpise Marka Marulića, još uvijek nisam mogao vjerovati da se odista radi o velikom piscu. Ali sadržaj pisama je nedvosmisleno govorio da je riječ o dragocjenim autografima Marka Marulića.¹

Izbor je pisama malen i, očito, bez dosljednijeg tematskog ili kronološkog reda, od 1501. do 1516. godine, a govori o jednom sasvim neznatnom, sačuvanom dijelu prepiske Marulića sa svoja dva velika prijatelja. S njima je, naročito s Mlečaninom Grasolarijem, sasvim sigurno održavana česta i značajna razmjena pisama. Kako se ne radi o konvencionalnim prijateljstvima, nego o bliskim i učenim sugovornicima, s kojima je Marulić dijelio najosobnije misli i stavove o svom životu i rukopisima, bila bi golema šteta da se ovakvih pisama ne nađe još. Doduše, za bliskog prijatelja Jeronima Čipika, koji je inače stalno živio u Splitu kao kanonik katedrale sv. Duje, ima manje

¹ Istraživanja sam u »Archivio di Stato di Venezia« obavljao u okviru plana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti za proslavu 500-godišnjice izdanja Oktoihha (1494 – 1994). Tu sam pokušavao naći neki trag štampara Makarija, originalan tekst oporuke Đurđa Crnojevića, koja je poznata u talijanskom prijevodu i slično. Pa kako se prijevod spomenute oporuke nalazi u spisima notara J. Grasolarija, njegovi su mi svesci bili posebno zanimljivi. Na jednom omotu u drvenoj kutiji spomenute buste br. 2557, talijanski arhivist je napisao bilješku: »Materiale reperito il 7 aprile 1976 dietro gli scaffali dei testamenti del notaio Bon in un pacco legato, - si unisce agli atti del notaio Giacomo Grasolari (busta 2557), in quanto destinatario e rogatario dei documenti.« U trećem omotu pisalo je »Grasolario Giacomo piovan de Sant'Aponal. Corrispondenza privata.« Tu se pod br. 2 nalazi 7 pisama s natpisom »M. Marulus Spalatense 1501 – 1515 pezzi 7.«

nade da bi ta prepiska mogla biti još brojnije sačuvana. Ali svakako, za ono vrijeme dok je Čipiko boravio u Veneciji, Marulić ga iscrpno obavještava o obiteljskim događajima i djelima koje piše. I ta pisma su nađena kod Grasolarija.

Druga je stvar s Grasolarijem, koji stalno živi u Veneciji i s kojim je Marulić višestruko vezan ne samo razmjenom filozofsko-teoloških razmatranja i uživanjem u duhovnom prijateljstvu, nego i u bitnim uslugama oko davanja mišljenja o rukopisima, među kojima, možda, nije isključen ni utjecaj na službeni »imprimatur«, kao i nekim uslugama oko tiskare. Tu je prepiska morala biti veoma obilna i treba uraditi sve da se, osim Državnog arhiva, pregledaju crkveni arhivi Venecije, gdje su mogli biti sačuvani rukopisi i pisma koji su pripadali kanoniku, notaru, kancelaru mletačkog Senata i vještaku pontifikalnog prava Jakovu Grasolariju. Jer Grasolari je vezan za objavljivanje *Institucija* i *Evangelistara*, ali, posebno, za neobjavljene rukopise »De imitatione Christi« i »Vita Beati Hieronymi«. Ova sačuvana pisma govore da bi takva istraživanja mogla biti od velikog značenja za još dublje i sigurnije poznavanje Marulića.

Veoma su značajna i tri pisma koja upućuje Čipiku, jer se u njima za-država na »Juditi« (I i III pismo), na sonetima koje je bio priložio uz pismo (III) i još u I pismu iznosi sadržaj jednog historijsko-filozofskog traktata o uzrocima neuspjeha u ratu s Turcima.

U cjelini to su sigurno pisma iz jednog od najdramatičnijih razdoblja Marulićeva života (1501 – 1516), kada on od kužne bolesti gubi dva brata i majku, kada Turci stižu nadomak Splitu, a život mu je zagorčan ponašanjem svojte po majčinoj liniji. Istovremeno je to doba velike stvaralačke žetve i planova za štampu (*Judita*, *Institucija*, *Evangelistar*), ali i rada na novim djelima (soneti, prozni traktat, *De imitatione Christi*, *Vita Beati Hieronymi*).

Čitajući pisma, mi smo pred bogatim, prenapetim unutrašnjim svijetom velikog pisca, u kome on, u ime visokih principa svoje duhovne »treće dimenzije« doživljavanja života, nikako ne gleda svijet samo kao razdoznali i hladni promatrač. Naprotiv, on se u svemu osjeća pozvanim da uđe u akciju, napiše ili kaže svoju riječ, pa čak i potiče na bolje ratničko razračunavanje s neprijateljima.

Zaista je veoma uzbudljivo iz ovakve blizine pratiti misli velikoga pisca, u iskrenim i opuštenim trenucima prijateljske prepiske i svim otvorenim ili skrivenim dilemama i borbama. U svemu tome on čvrsto i uvjerenost ostaje u velikom, asocijativnom svijetu kršćanske duhovnosti i dijaloga s Bogom, plašeći se, ako izađe iz te ravnoteže i mira, da ne upadne u zamke taštine, pu-tenosti, gramzljivosti i slično.

Jedino mu književnost, makar i ona sa spiritualnom tematikom, otvara širi životni i estetski prostor. Tu plamen misli doživljava slobodnija lelujanja, a zakoni duhovne askeze nisu tako čvrsti.

Još treba uočiti kako su Marulićevu poštu ili rukopise često prenosili dobri poznanici ili svojta, kao II pismo »otac Toma nadžupnik« (podatak u IV pismu), ili rukopis »De imitatione« sam brat Markov, Valerije. Isto tako se u pismima često pozdravljaju razni prijatelji, kao u I i III pismu 1501. go-

dine opat Borgognoni »zbog svog čovjekoljublja, našeg velikog prijatelja«. Pritom mu nudi i svoje usluge. U VI pismu pozdravlja izdavače svojih djela 70-godišnjaka Franju Lucensisa-Lučanina kome je slao knjige.

U uvodnom dijelu najprije iznosimo pisma, onim redom kako su bila nadena u mletačkom omotu, uz najsazetija regista o kakvom se sadržaju radi. Zatim će se dati detaljne analize, po slobodno odabranim tematskim blokovima.

I) Split, 19. srpnja 1501. Marko Marulić — Jeronimu Čipiku. Obavještava ga, u pismu na talijanskom jeziku, o smrti brata Ivana i teškoj bolesti brata Petra. Razmišljajući o događajima na bojnopolju i neuspjesima ugarskih i hrvatskih konjanika i stradiota, Marulić je završio malu proznu povijesno-filozofsku raspravu i šalje mu je za štampu. Pisana je pučkim jezikom »da bi je svak mogao razumjeti« i priložena ovom pismu, ali u omotu nije sačuvana. Na kraju post scriptuma piše o završenoj »Juditi«.

II) Split, 26. srpnja 1501. Marulić, u pismu na talijanskom jeziku, piše Čipiku o smrti drugog brata Petra i liječničkoj dijagnozi o kužnoj groznici. Kratko govori o svojoj ljubavi prema braći i razmišlja o kršćanskim utjehama. Na kraju traži prijateljsku riječ podrške.

III) Split, 2. XI 1501. Marulić, u pismu na talijanskom jeziku, opisuje Čipiku smrtnu bolest svoje majke i teškoće oko kućnih poslova, u očekivanju brata Valerija. Traži rukopis »Judite« da bi unio neke ispravke i preinake, »ako se još nije otpočelo sa štampom«. Žali se na ružno ponašanje Antonija De Albertija i prilaže niz soneta (nesačuvanih) koje je pisao da se »oslobodi nespokojstva od koga pati.«

IV) Split, 3. ožujka 1502. Marko Marulić — Jakovu Grasolariju. Cijelo je latinsko pismo posvećeno značaju i veličini duhovnog prijateljstva, uz razmišljanja o suvremenim događajima koji podsjećaju na proročanstvo o kraju svijeta.

V) 25. kolovoza. U ovom latinskom pismu Grasolariju, Marulić nije označio ni godinu, ni mjesto odakle piše. Spominje više rukopisa, ali se posebno zadržava na »De imitatione Christi«. Traži da mu se poslije štampanja povrati rukopis. Moli za nekoliko primjeraka »Evangelistariuma«, koji je već odštampan, pa prema tome pismo treba datirati sa 1516. godinom.

VI) Split, 4. travnja 1507. godine Marulić u latinskom pismu Grasolariju zahvaljuje na knjizi »Institucije«, koja je izašla iz tiska. Povjerava se da već radi na »De imitatione Christi« i nada se da će rukopis biti gotov za godinu dana. Rukopis »Vita Beati Hieronymi« dovršen je i sada je na prepisivanju.

VII) Split, 26. travnja 1515. Marulić u latinskom pismu traži da ga, poslije vraćanja ispravljenog rukopisa »De imitatione Christi«, preko brata Valerija, Grasolariju, — ovaj sada obavijesti je li počelo tiskanje toga djela, jer to zahtijevaju osobe koje su ga, još prije ispravka, čitale u Splitu.

Razrada ovih pisama prema tematskim cjelinama podijeljena je ovako:

A) KNJIŽEVNI RAD

1) »... i slavenski jezik ima svoga Dantea.« O rukopisu Judite u I i III pismu.

- 2) Soneti, priloženi u III pismu, nesačuvani u Mletačkom arhivu, ali sačuvani na drugome mjestu.
 3) O rukopisu »De imitatione Christi« (pismo VI, VII i V).
 4) O rukopisu »Vita Beati Hieronymi« (pismo VI).
 5) Prozna oda duhovnom prijateljstvu.
 B) PROZNA HISTORIJSKO-FILOZOFSKA RASPRAVA (pismo I).
 C) OSOBNE I OBITELJSKE VIJESTI (pismo I, II i III).
 D) MOLBA I DOZVOLA ZA TISKANJE »INSTITUCIJE«.
 E) LIČNOST JAKOVA GRASOLARIJA. •

A) KNJIŽEVNI RAD

- 1) »... i slavenski jezik ima svoga Dantea.«

Kronološki je početak Marulićevih pisama, kako su zalutala u arhivskom svežnju, oko sredine 1501. godine, pa nas je to ispunilo velikim očekivanjima jer se radi o vremenu stvaralačkog zamaha i završetka »Judite«. Bila je opravdana nada o nekim vijestima o tom ključnom djelu i drugim temama, na kojima je usporedo radio.

Ta nas očekivanja nisu iznevjerila. »Judita« se, makar i kratko, na samom kraju post scriptuma spominje s dvije poznate pojedinosti, ali i s jednim toliko važnim iskazom intimnog uvjerenja samog pjesnika, kao i činjenicom da je još 1501. godine djelo bilo poslano za štampanje. A to je sve zaista od izvanrednog značenja. Pismu je bila priložena još i jedna, nažalost, nesačuvana, prozna historijsko-filozofska rasprava, pisana talijanskim jezikom, o vojno-političkim događajima. Ali o tome ćemo poslije opširnije.

Inače, sva su tri prva pisma iz 1501. godine, pisana na talijanskom jeziku i upućena Jeronimu Čipiku. Prvo je od 19. srpnja i Marulić tu svoga prijatelja najraskošnije titulira: »svećeniku, doktoru obiju prava, poštovanom kanoniku i arhidakonu splitskom«.

Kratko obavještenje o »Juditi« glasi da je prošle korizme završio »jedno djelce u stihu na našem materinjem jeziku, podijeljeno u šest knjiga, koje sadrži historiju o Juditi i Holofernu.«² Još dodaje da je djelo posvetio »našem gospodinu kanoniku i prvopojcu.«³ To su, dakle, sve poznate stvari, ali prije nego prijedemo na dalje Marulićevo razmišljanje i glavnu pojedinost o svijesti Marulićevoj o golemom značenju svoga pothvata i usporedbi s Danteom, treba baš zato podvući skromnost koja inače odiše iz pisama i svih njegovih razmišljanja.

Doduše, da se ovako značajno obavještenje o djelu našlo na tako sporednom kolosijeku i na kraju pisma, razumljivo je kada je čitavo puno tjeskobe i razmišljanja o velikoj osobnoj nesreći u gubitku brata Ivana i samrtnoj postelji drugog brata Petra. Osim tom zarazom na mletačkoj galiji u Splitu, Marulić je upravo revoltiran porazima u borbama s Turcima. Duboka misaona i umjetnička priroda Marulićeva nije mogla proživljavati sve to i

² »Fatto ho una opereta in lengua nostra materna, per rima, distinta in sie libri, nele qual se contien la historia de Judit et Olopherne...« I pismo.

³ »... et la dedicai a misser lo Primicerio nostro.« I pismo.

govoriti o tome a da ne potraži svoje osobne, jasne, ali mučne intelektualne i duhovne odgovore i ravnoteže. I to je prije svega nosilo njegovu misao.

Nazvati »Juditu«, taj svoj golemi napor na izradi nacionalnog herojskog epa u šest knjiga, »djelce« (»opereta«!), može izgledati zaista krajnje forsirana skromnost jednog trenutka. Ipak, ima još sličnih primjera, pa je riječ o maniri skromnosti u tom vremenu.

Kada prestanu djelovati konvencionalne ograde, Marulić, u četiri 'oka s dobrim prijateljem, počinje sasvim slobodno razmišljati o proteklom naporu, za koji osjeća da je uspješno završio i da može imati nesagledivo značenje. Tako dolaze na vidjelo i skrivenije misli o vlastitom djelu, pa najednput kazuje: »Sačinjeno je na pjesnički način, dodite i pogledajte ga, reći ćete kako i slavenski jezik ima svoga Dantea.«⁴

Tu kao da je Marulić zastao i trgnuo se. Mogao je to precrtati, a mogao je poći i korak dalje, pa odrediti preciznije na osnovi čega on sam smatra da se može uspoređivati s Danteom. Ali Marulić nije uradio ni jedno, ni drugo. Pustio je da ostane taj izuzetni, spontani izliv stvaralačke snage i radosti nad dobro obavljenim poslom, ali se, istovremeno, odmah vratio skromnosti. Ipak, ne više konvencionalnoj, nego onoj duboko prihvaćenoj vrlini svog duhovnog života. Zato odustaje od bilo kakvih daljih razmatranja i samo dodaje prijatelju: »Smjelost koju osjećam kada sam s vama, čini da se mnogo precjenjujem.«⁵

Ovaj naizgled tako malen post scriptum, koji nam dopušta da iz najneposrednije blizine pratimo Marulićeva razmišljanja, kao da otvara čitav jedan svijet dragocjenih asocijacija o velikom piscu.

Najvažnije nam izgleda sljedeće. Marulić je najprije rekao da je njegovo »djelce u stihu« (»opereta per rima«), da bi malo poslije dodao kako ga je pisao »na pjesnički način« (»more poetico«). Vjerni tekstu, to ne možemo drukčije prevesti, ali Marulić ovdje nije dva puta ponovio istu misao. U kontekstu spominjanja Danteova djela, »more poetico« ovdje dobiva smisao: »po pjesničkim uzorima«.

Kao da, u stanovitom smislu, Marulić i ovdje samo slobodno varira onaj mali traktat o svojoj poetici iz posvete »Judite«. Tako ono »opereta per rima« podsjeća na: »Evo bo historiju tuj *svedoh u versih* po običaju naših začínjavac,« dok »more poetico« ponavlja misao: »i jošće po zakonu onih starih poet...« Ali ono što je ovdje od izuzetnog značenja to je da se Marulić sam, među tim starim uzorima, još od klasika tako brojnim, ipak ovdje zadržava samo na Danteu. Još jedna potvrda točne konstatacije da je Marulić svojim djelom zaista otvorio »... danteovskom gestom (ako već ne i snagom) bogato poglavlje umjetne književnosti hrvatske.«⁶

Takvo Marulićevo uspoređivanje eksplicitno nam govori čiju je poetsku radionicu imao na umu, radeći na »Juditi« i tko mu je bio svjestan uzor. I to ne samo s gledišta književnog rada, nego i poticaja za izbor narodnog jezika

⁴ »Conposta è more poetico, venite et vedetela, direte che anchora la lengua schiava ha el suo Dante.« I pismo.

⁵ »Troppo presumere me fa baldanza che ho con vui. Iterum, valete.« Isto.

⁶ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana 1987, str. 58.

i dokazivanja da se i na »maternjem«, pučkom jeziku mogu izraziti najsuptilniji oblici visoke literarne produkcije, kao i u Dantea. A to znači postavljanje temelja hrvatskom književnom jeziku. Doduše »maternji« jezik je za Marka Marulića, u to doba, bio čakavski. Ali to ne mijenja bitno stvar, to više što je analiza jezika »Judite« pokazala da u njemu ima dvije trećine riječi koje su i danas prisutne u suvremenom književnom jeziku, a jedna trećina je nestala. A ono što ipak povremeno daje dojam teškog i nerazumljivog u Marulićevim stihovima jest činjenica da su se morali uklapati u dvostruko rimovani jedanaesterac.⁷ Kod Dantea je, dakle, to bio »vulgarni«, narodni, talijanski jezik, dok mu Marulić u ovom pismu daje dva apelativa: »u našem maternjem jeziku« (»in lingua nostra materna«), a malo poslije »slavenskim jezikom« (»la lingua schiava«).

Sve je ovo u biti poznato i dosada je više istraživača Marulićeva djela istaklo njegovo izuzetno mjesto na početku hrvatske književnosti i sličnosti s Danteom.⁸ Ali je zaista bilo teško očekivati da će nam to, iz dubine samog početka XVI st., doviknuti sam Marulić. To je, dakle, eksplicitna potvrda da je u nas kao i drugdje, preko Marulića, sasvim svjesnog što radi, bavljenje Danteom i njegovim djelom ponudilo raskošne plodove renesansne revalorizacije nacionalnog jezika i kulture.

Inače, kako smo već spomenuli, podatak o nastanku »Judite« potvrđuje ranije poznato datiranje iz predgovora epu. Jer Marulić ovdje 19. srpnja 1501. godine, dakle nekoliko mjeseci poslije četrdesetnice, kaže da je pisao »ove protekle četrdesetnice.«⁹ Spominje i posvetu, pa kako je splitski kanonik Dujam Balistrilić bio dobro poznat Jeronimu Čipiku, Marulić ga najsaježetije označava »našem gospodinu kanoniku prvopojcu.«¹⁰

Ali s ovim ne završavaju vijesti o »Juditi« iz ovog novootkrivenog mletačkog omota prepiske. Jer kada je u I pismu 19. VII 1501. Marulić sasvim kratko, ali birano, javio Čipiku da je napisao »Juditu«, on uopće ne govori o tiskanju, nego mu čak sasvim jasno kaže: »Dodite i vidite...«

Međutim poslije nepuna 4 mjeseca, u III pismu, od 2. XI 1501. Marulić podsjeća prijatelja da mu je već pisao »o našem uzornom djelu«, ne spominjući naslova. Mislimo da to ne može biti ništa drugo nego »Judita«. Iz nastavka iste rečenice jasno je da mu je tada, u studenome, već bio i poslao rukopis za štampu, ili je sam Čipiko zaista u Split »došao i vidio...« i sa sobom ga uzeo. U svakom slučaju, Marulić je, i bez originala rukopisa, ostao stvaralački vezan za djelo, pa je dalje vršio nove izmjene i korekture. Zato on u

⁷ Milan Moguš, *Bliskost Marulićeve riječi*, Marko Marulić, *Judita*, Split 1989, str. 79–80.

⁸ Ne navodeći ovdje tko je sve proučavajući Marulića spominjao Dantea, navedimo samo Tomasovićevo sintetičko zapažanje: »S mnogo dobrih razloga Maruliću se komparativno pripisuje uloga slična Danteovoj u kontekstu nacionalne književnosti (djela na latinskom — djela na »pučkom«, Božanstvena komedija — *Judita*, rimatori — začinjavci, mističnost, rodoljublje).« Mirko Tomasović, Marko Marulić, Zagreb 1989, str. 33. Spomenimo još jedan posebni rad Rafa Bogišića na uspoređivanju Dantea i Marulića, u povodu izdanja *Evangelistara*. Književni krug, Split 1985, str. 10–14.

⁹ »... fecila questa quadragesima passata...« isto.

¹⁰ Pod »parmancir, prmancir«, vidjeti Rječnik Marulićeve *Judite* u: Marko Marulić, *Judita*, Split 1989.

tom III pismu moli da mu Ćipiko, ako se još nije počelo s tiskanjem, vrati »za nekoliko dana« original rukopisa, pa će ga on »bolje ispravljenog i sa preinakama«, odmah vratiti.¹¹

A ukoliko to više nije moguće (znači vjerovao je da će se »Judita« odmah i brzo štampati još 1501. godine), Marulić se ležerno i bez grča prisjeća duhovite i mudre misli latinskog pjesnika Martijala, upućene prijatelju Avitu, a vezane za neko poslano mu pjesnikovo djelo: »U ovom što ovdje čitaš, Avite, ima dobrog, ponešto osrednjeg a ima i mnogo lošeg, — ali drugačija knjiga, Avite, ne postoji.«¹²

Doduše, mi ne možemo s punom sigurnošću tvrditi da je Marulićevo djelo, poslano Ćipiku za štampu između srpnja i studenoga 1501. godine, doista »Judita«, to prije što se zna da je ta knjiga tiskana čitavih 20 godina poslije! Pa ipak smo u to čvrsto uvjereni, jer je malo vjerojatno da je kritički i studiozni Marulić tada bio dovršio još i neko drugo krajno djelo, koje bi sam u III pismu ocijenio kao »opera nostra exemplare«!

Ako je, dakle, ovakvo razmišljanje točno, onda sada imamo u ruci barem neke početne konce o tadašnjim željama Marulićevim i o tajni tolikog odugovlačenja izdavanja »Judite«. Naravno, ni ovi konci nisu nimalo sigurni i precizni, jer ne odgovaraju na pitanje zašto je do toga došlo. Pa ipak, na osnovi dvaju djela, u kojima je za tiskanje posredovao Ćipiko (o tom drugom proznom historijsko-filozofskom će kasnije biti riječi), možemo opravdano pretpostaviti da se on trebao brinuti za tiskanje djela na hrvatskom jeziku, ali posredovanje mu nije polazilo za rukom, jer obje knjige nisu objavljene.

Dodajmo odmah i to da se, prema ovim pismima, u to vrijeme za štampanje latinskih djela starao Jakov Grasolario, s društvom. Jednim dijelom je išlo dobro (»Institucija«, »Evangelistar«), ali je opet dolazilo do blokada kod djela »De imitatio Christi« i »Vita Beati Hieronymi.«

Zapravo to i nije ništa neobično, jer je poznato za koliko je inkunabula i postinkunabula put do objavljivanja knjige bio težak i posut trnjem. I Marulić je sigurno osjetio gorčinu... *fata libelli*, ali se moraju do kraja otkriti razlozi neuspjeha.

2) SONETI

U trećem pismu upućenom Jeronimu Ćipiku 2. studenoga 1501. godine, Marulić se žali na loše ponašanje svojte, po majčinoj liniji, prema sebi i tu spominje pisanje soneta. O obiteljskim pitanjima, pa i o tome sukobu sa svojtom, govorimo posebno, a ovdje nešto o sonetima koje je Marulić čak priložio uz pismo, ali se nisu sačuvali u mletačkom arhivu.

Prije svega treba imati u vidu koliko je to bio krajnje težak trenutak Marulićeva života. Dva brata umrla, majka na samrti, turska vojska pred Spli-

¹¹ »Scrissime de quella opera nostra exemplare. Se non è comminzata stampirse, me la mandate per qualche zorno. Se chosì farete, subito ve la remandarò indrio, meglio coretta et emendata.« III pismo.

¹² »Sunt bona, sunt quedam mediocria, sunt mala plura quę legis hic, aliter non sit, Avite, liber.« Isto.

tom, a otpor je, čak i u povoljnim uvjetima, bezuspješan. Uz to i stavovi bliske svojte puni su bezrazložne mržnje prema njemu.

Kada mu je, dakle, najteže, Marulić, osim što moli i meditira, piše sonete. On se trudi oko te teške literarne forme, na talijanskom jeziku, u doba kada na hrvatskom takvih primjera jedva ima. Taj rad smatra pravim olakšanjem, »lijepim stvarima«, utjehom u tjeskobama. Marulić jasno kaže da se na taj način oslobada od nespokojsjstva.¹³ Po stilizaciji u pismu mi ne možemo znati točan broj poslanih soneta, ali se, izgleda, radilo o dvjema vrstama. Jedni su bili svježe napisani, a možda i kao neposredan odraz nemira koje je proizvelo ponašanje Antonija d'Albertija, dok je druga grupa bila starija i s drugačijim temama.¹⁴ Sigurno je da je Marulić imao visoko mišljenje o tim sonetima, pa dodaje u pismu da su lijepi i originalni, jer takve prije nije vidio.¹⁵

Ali ono što nam izgleda značajnim to je Marulićeva misao o književnosti kao dubokoj osobnoj potrebi, katarzi i otporu da se ne podlegne tuđim negativnim utjecajima. On se u takvu radu smiruje, čisti i diže na neku višu razinu.

Ako soneti nisu ostali u arhivu, uz ovo treće Marulićevo pismo, ipak su sačuvana dva soneta, putem prijepisa u kanconijerima toga vremena. Sada smo u prilici da potvrdimo nalaz prof. Mirka Deanovića 1936. godine da se dva adespotna talijanska soneta iz kanconijera, sačuvanog u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, doista mogu pripisati Marku Maruliću.¹⁶ Prof. Deanović u to nije bio, niti je mogao biti sasvim siguran, jer niti su soneti datirani, niti se po sadržaju moglo provjeriti je li ih, u određenim životnim okolnostima, zaista Marulić mogao napisati. Zato Deanović uvjetno određuje Marulićevo atribuciju i piše da je autor »kako izgleda, glasoviti dalmatinski humanista, o kome se dosada nije znalo da je pisao i na talijanskom.«¹⁷ Malo kasnije autor se još više ograđuje, navodeći da čak ako ih Marulić i nije napisao, idu u najstarije sačuvano talijansko pjesništvo u Dalmaciji, nekoga iz Marulićeva humanističkog kruga.¹⁸ U svom radu prof. Deanović oba soneta prati opširnim stručnim jezičnim analizama.

Međutim, na osnovi duha svih ovih pronađenih Marulićevih pisama, posebno prvog i trećeg, smatramo da se sa sigurnošću može utvrditi Marulićevo autorstvo. Naravno da ovakvi dokazi, putem fluidne poetske materije, ni-

¹³ »... non sapendo altramenti alleviarmi el fastidio che patisco. Et aciò meglio in tali angustie poss'io esser consolato, fece qualche cosa bella... III pismo.

¹⁴ »Et chosi ogni cosa ho portato in patientia, chome anche ho descritto in sonetti, di qual, perchè credo haverete qualche piacer, ve li mando, insieme con certi altri...« III pismo.

¹⁵ »... Fece qualche chosa bella che non habio visto avanti...« Mirko Deanović, III pismo.

¹⁶ Due sonetti inediti di Marco Marulo, *Giornale storico della letteratura italiana*, CVIII, Roma 1936, pp. 216–224.

¹⁷ »... perche come pare provengono dall' insigne umanista dalmata, di cui finora non si sapeva che avesse composto anche in italiano.« Isto, str. 216.

¹⁸ »... quand' anche non fossero proprio del Marulo, il loro autore dovrebbe di certo essere un altro dalmata suo contemporaneo...« Isto.

su i ne mogu biti apsolutni, ali nam argumenti koje ćemo navesti izgledaju uvjerljivi.

Prvi sonet misaono sadrži dva pola. S jedne strane dominira smrt i nezadrživa prolaznost života, a s druge teče površan život plemstva u bludu, taštini i pohlepi. Sve je to duboko ukorijenjeno u Marulićevoj životnoj situaciji trećeg pisma, od 2. studenoga 1501. godine. Tu je, u tako kratko vrijeme, kako smo već rekli, izgubio dva mlada brata i majku. A tu je i sukob s d'Albortijem, koji mu je u tom trenutku mogao izgledati simbol prizemnog načina plemićkog života. Taj Marulićev sonet, u Deanovićevoj redakciji, ovdje nam je neophodan, a donekle je i bibliografski raritet, pa ćemo ga navesti, s našim prepjevom.

I

O gente cieca, non ve ne avvedete
Come fuggon l'ore, li giorni e mesi,
Ancor li anni, e come semo presi —
Chi di ciò non s' accorge? — nella rete?

Morte s' appressa senza dir chi sete,
Per far conto con voi di di mal spesi,
E voi vi caricate pur di pesi
Ch' inni vi premon all' infime mete.

Lassate la broda di lussuria sciocca
E di vani onori le stolte pompe
E l' insaziabile cupidità.

Da tai veleni a tempo chi si sbocca,
Godrà manna che mai non si corrompe,
Libero e sciolto da terrena fèzza.

I

O slijepi ljudi, zar vam jasno nije,
Da sati, dani i mjeseci bježe,
Za njima ljeta, love nas u mreže,
To svatko mora da shvati što prije.

Nikog ne štedi čas smrti sve bliži,
Da obračuna dane proigrane.
Voljno primate teret na sve strane,
Padate dublje, ciljevi sve niži.

Pustite talog budalastog bluda,
Časti su tašte, raskoši se rune,
A hlepnja glad je bez zadovoljenja.

Ko otrovi se čuva s mnogo truda
Mānu će jesti što nikad ne trune,
Ološi lišen, bez zemnih htijenja.

Drugi se Marulićev sonet, u Deanovićevoj redakciji, odlično vezuje za prvo sačuvano Marulićevo pismo upućeno Čipiku 19. srpnja 1501. godine. Tu je, više od četiri mjeseca prije, Marulić bio obuzet pitanjem tragičnih ratnih neuspjeha ugarskih i hrvatskih konjanika i stradiota u borbi s Turcima. Kako ćemo poslije to opširnije iznijeti, glavno objašnjenje kako je do toga moglo doći jest »gnjev božji«, a ta ista misao sreće se u sonetu kao »l' ira del Summo Padre.« U sonetu su, inače, ljudski grijesi koji izazivaju taj Božji gnjev, personificirani u vukove, lisice, lavove, harpije i žabe.

I ovdje ćemo najprije navesti drugi sačuvani Marulićev sonet, u Deano-
vićevoj redakciji, a zatim naš prepjev:

II

Qual maraviglia se 'l furor turchesco
Vi preme e strugge, o gente christiana:
Lupi rapaci sotto ovina lana
Regnan fra voi e volpe del pel mesco.

Li leon superbi e col becco indesco
Arpie golose e mai roca rana
In diffamar altrui; fra voi puttana
Si vanta e dice: »Putti e vecchi invesco.«

Fra voi se blasfema lo divin nome
E con gli Santi la Vergine Madre
Di quel che solo portò nostre some.

Se non ve correggeti, non so come
Patir potrà l' ira del Summo Padre
Che con più dur flagelli non vi dome.

II

Pa zar je čudo ako bijes vas turski
Tlači i ništi, o braćo kršćani:
Vladaju vuci, s runom ovčjim znani,
Tu je i lisac, s lažnom dlakom, mrski.

Lavovi holi, harpije nesite
Oštrim pak kljunom vabe, žaba sama
Kleveće, kriješti: bludnice med' vama
Hvale se, kažu: mlade, starce mite...

A svuda psovka ime božje blati,
Njegove svece i onu što naše
Terete nosi: čista Božja mati.

Vi boljim žićem grijeh možete sprati,
A srdžbe Višnjeg mora da vas plaše:
On bićem tvrdim može da uzvrati.

Sa čisto književnog stajališta ova dva Marulićeva soneta nemaju veće vrijednosti i prof. Deanović smatra da »predstavljaju dio gomile moralističkih stihova XV i XVI stoljeća.«¹⁹ Ipak, uz ova pisma možemo primijetiti, ako se u pojmu »gomile« (farragine) podvlači nedoživljeno ponavljanje tematskih »loci communes«, da to u ovim sonetima nije bio slučaj jer je Marulić u času pisanja stvarno osobno doživljavao pohare smrti i napade loših ljudi promatrajući prizemni način života plemstva i puka te turske uspjehe. To naravno ne mora podići čisto literarni domet ovih soneta. Premda je njihova moralistička poruka bila tada zajednička i najvećim svjetskim imenima, što i sam prof. Deanović navodi.²⁰

U svakom slučaju, onaj jasni i dobro uočeni polilingvizam Marulića ovdje stječe nove, čvrste dokaze i za talijanski jezik, i to u rafiniranoj formi soneta.

3) O RUKOPISU »DE IMITATIONE CHRISTI«

Pod tim imenom, kao što je poznato, postoje dva Marulićeva djela. Prvo je prijevod s latinskog čuvenog klasičnog srednjovjekovnog djela Tome Kempenskog koje je Marulić objavio 1500. god. pod naslovom »Od naslidovanja Isukarstova.«²¹ kao svoje prvo i najstarije djelo.

Drugo i samostalno Marulićevo djelo poznato je nauci samo po latinskom naslovu »De imitatione Christi«, ali se spominje još i od nakladnika Marulićevih djela tiskanih u Veneciji, M. F. Lucensisa, zatim prvog biografa Natalisa. Tako je M. Tomasović mogao postaviti pretpostavku »vjerojatno je nalik Instituciji i ostalim moralističko-didaktičkim knjigama, samo je bio manji (liber I).«²² Ali tu je, naravno, moralo ostati mnogo otvorenih pitanja, naročito oko identiteta i pravih motiva osobe koja je spriječila tiskanje²³ tog dovršenog rukopisa. Tri pisma iz ove Marulićeve mletačke prepiske govore i o tom djelu (1507, 1515. i 1516. god.), pa će se o svemu tome nešto više i potpunije saznati.

U početku VI pisma od 4. IV 1507. godine Marulić najprije zahvaljuje J. Grasolariju za štampanje svog prvenca, čak i ne imenujući ga (Institucija, 1506), »o našem djelu, tvojom brigom nedavno štampanom«. Pa i zasluge ko-

¹⁹ »I due sonetti non hanno valore letterario, facendo parte della grande farragine di versi moraleggianti del Quattro e del Cinquecento.« Isto, str. 216.

²⁰ Isto, str. 223.

²¹ »Hoc opusculum de latino sermone in dalmaticum a Marco Marulo fuit conversum. Anno dominice incarnationis MD. die XX. junije. Rogatu ex impensis reverendi presbiteri domini de Balistris...« Marko Marulić, Od naslidovanja Isukarstova. Književni krug, Split 1989, str. 205.

²² M. Tomasović, Marko Marulić, n. dj. str. 78.

²³ Marulić se sam, u poslanici uz izdanje Evangelistara 1516, izražava veoma jasno: »Ab illi fuit mihi interceptus cui reluctari nec potui, neque si possem debui. Scriptum est enim: In tota anima tua time Dominum, et sacerdotes illius sanctifica.« Isto.

je je zbog truda stekao kod Boga, kao i molitve za dalje stvaralaštvo, Marulić hoće da podijeli s Grasolarijem.²⁴

Odmah zatim Marulić prelazi na novo djelo »De imitatione Christi« na kome, kako kaže, već radi, što zahtijeva ne mala razmišljanja, a raspravlja o načelima savršenog života.²⁵

Eto, dakle, prvi put, i to iz pera samog autora, mi saznajemo nešto više o karakteru toga djela. Iako i to ostaje u veoma širokim crtama, ali je očito blisko dobrim naslućivanjima naših povjesničara književnosti.

Ipak je najsažetija, a možda i najpreciznija globalna Marulićeva ocjena »De imitatione Christi« iz 1516. godine (pismo V), kada on piše da se radi o komentarima,²⁶ dakle tumačenjima, objašnjenjima. U VII pismu od 25. IV 1515. godine nailazimo na još jednu autorsku kvalifikaciju djela. U njemu su, naime, potaknuti svi vjernici koji teže savršenstvu, postizanju vječnog blaženstva.²⁷

U svemu ovome ostaje stanovita dvojba, koja se dosada, mislim, nije postavljala. Radi li se o komentarima djela Tome Kempenskoga, ili o samostalnim Marulićevim komentarima života Isusova, na osnovi Evandelja? Kolikogod je teško i zamisliti komentare na tekst Tome Kempenskoga koji je sam po sebi krajnje lapidarna i dorečena esencija novozavjetnih načela, Marulić je ipak i taj »samostanski« tekst mogao poželjeti približiti dnevnoj praksi života čovjeka svoga vremena. Ali najvjerojatnije je da su se tu našli i Evandlje i Toma Kempenski, s trajnim Marulićevim opredjeljenjem što neposrednijeg utjecaja na čitaoca.

U ovom VI pismu iz 1507. godine Marulić za dovršavanje rukopisa postavlja rok od jedne godine, što znači do travnja 1508. Tada pretpostavlja da bi, unatoč tome što je tema teška, uz Božju pomoć mogao zadovoljiti Grasolarija, odnosno završiti rad. Doduše, Marulić smatra da bi već i dotada bio obavio dosta posla, da ga briga oko domaćih poslova i bratovljeva odsutnost nisu u tome spriječile.²⁸ Ali sada to će biti otklonjeno.

Značajno je da se iz uzgrednih pojedinosti vidi kako je sam Grasolari želio i poticao ovo djelo.²⁹

Nije poznato što se to moglo dogoditi da do idućeg VII pisma, od 26. travnja 1515. godine, dakle poslije devet, ili osam godina (ako uzmemo u ob-

²⁴ »... de opere nostro Tua cura nuper impresso, Tibi gratias ago. In quo componendo siquid meus meruit labor, Deum oro, Tecum mihi, commune sit. De hoc autem, quod nunc in manu est, ut perficere possim, Tu me precibus Tuis adiuvaa.« VI pismo.

²⁵ Quando quidem non modicę speculationis est De imitatione Christi uelle scribere, et vitę perfectioris disciplinam tractare.« VI pismo.

²⁶ »... commentaria, quorum De imitatione Christi titulus est...« V pismo.

²⁷ »... in isto, quod recepisti, opere proposui omnibus religionis nostrę professoribus imitandum capessendę uirtutis gratia perennisque beatitatis consequendę...« VII pismo.

²⁸ »... Si mihi Dominus, in cuius laudem talia euoluuntur, adiutor fautorque fuerit, spero infra anni spatium de illo, sicuti postulasti, me Tibi satisfacturum; et iam satis (ut putō) fecissem, nisi me domestice rei mei cura fratre absente impedisset.« VI pismo.

²⁹ »... de illo, sicuti postulasti, me Tibi satisfacturum...; accingar, eoque libentius, quia ipse prouocas...« VI pismo.

zir predaju rukopisa), knjiga još nije bila tiskana. Mi istina, ne možemo znati sa sigurnošću je li sredinom 1508. godine Marulić zaista dovršio rukopis, ali s njegovim dovršavanjem sigurno nije toliko bio oduljio. U tom VII pismu iz 1515. godine saznajemo da je rukopis »De imitatione Christi« predao Grasolariju Markov brat Valerije.

Od odlučujućeg je značenja, da mi na kraju toga pisma nalazimo određene indikacije o neslaganjima i izvedenim ispravkama Grasolarija, što znači da je rukopis već jednom bio u Veneciji i vraćao se autoru u Split. Uz sve poštovanje i laskave riječi koje Marulić dosljedno izražava Grasolariju, srećemo sada jasan nemir i brigu za sudbinu knjige. To nam govori o nečemu što se već bilo dogodilo, ali te prepiske nema. Marulić doduše i ovdje ponavlja kako osjeća veliku radost što se njegovo djelo objavljuje preko tako istaknutog i učenog čovjeka,³⁰ pa čak dodaje da više očekuje od autoritativnog suda i naklonosti Grasolarija, nego od svog vlastitog, tako dugog rada,³¹ da bi na kraju u svemu istaknuo spiritualnu motivaciju rada.

Ali odmah poslije toga, u istom pismu, kao da se vidno i naglo mijenja Marulićevo raspoloženje i on, najedanput, neočekivano žustro i uznemireno traži da ga Grasolari što prije pismeno obavijesti gdje se rukopis nalazi i da li se već otpočelo sa štampanjem. A posebno ga zanima hoće li, pošto je rukopis nedavno upućen, dobiti štampanu knjigu.³² Pritom je Maruliću stalo do toga da dodá kako na tome ne insistira samo on, jer je već ne malo njih, iz Marulićeva kruga, čitalo taj rukopis, pa svakako žele i štampani primjerak.³³ I baš spominjući te ranije čitaocce, Marulić nam otvoreno kaže kako su u rukopis unesene neke izmjene, pa će, navodno, i on dobiti djelo koje je Grasolarijevom brigom i pažnjom posve ispravljeno!³⁴ Važna je to potvrda da je splitski humanistički krug žedno i aktivno pratio Marulićev rad.

Očito čitava stvar nije u pismu iznesena potpuno otvoreno jedino stoga što je Marulić — u neizmjerljivoj pažnji da uvijek izrazi najveće poštovanje prema Grasolariju i da ga ni u čemu ni najmanje ne povrijedi — svoj govor uvijao u takve stilske obrate da bi izbjegao pravu ali oporiju riječ, a misao izrazio što blaže. A to za nas, na ovoj vremenskoj distanci, znači i što nejasnije. Jednom riječi, sve se savršeno uklapa u već poznati fragment iz poslanice uz izdanje *Evangelistara* 1516. godine u kojemu se govori o autoritativnom svećeniku kojemu se Marulić nije ni mogao ni htio opirati, jer se radilo o duhovniku.³⁵

³⁰ »... quia per Te, uirum egregium atque doctissimum, lucubrationis meę in lucem tandem venient...« VII pismo.

³¹ »... Spero enim plus illis ex Tua autoritate existimationis gratięque accessurum, quom ex meo quamuis diutino labore... multi talia a nobis čdita auidius legent, postquam etiam Tibi, exacti iudicii, sincerę que fidei uiro, placuisse intellexerint.« VII pismo.

³² »Quare gratissimum mihi erit, si me quamprimum per litteras feceris certiorum, quo loco res ista sese habeat, id est si prefatum opus iam imprimi coeptum sit, si iam breui ad nos, unde profectum est, rediturum sit.« VII pismo.

³³ »... non pauci ex nostris, qui illud olim legerunt, nunc ab impressoribus exscriptum absolutumque desiderant...« VII pismo.

³⁴ »... et eo quidem magis, quia Tua cura, Tuaque diligentia emenda — tissimum se habituros sperant.« VII pismo.

³⁵ M. Tomasović, Marko Marulić, n. dj. str. 78.

Sada je, mislim, poslije novih pisama i ove analize, jasno koji je to svećenik i koliko je važnu ulogu imao kod prihvaćanja i tiskanja Marulićevih rukopisa, kao i u kojoj su oni mjeri bili bliski prijatelji. Iako i dalje ne možemo znati jesu li negativni Grasolarijevi stavovi bili ocjena kvaliteta, teološkog, ili osobnog karaktera, ili, jednostavno, poslovna računica.

Sve u svemu možemo zaključiti da je rukopis »De imitatione Christi« bio pripremljen za štampu, vjerojatno, još 1508. godine, a zatim prema Grasolarijevim uputama izmijenjen, a 26. travnja 1515. godine ponovno upućen u Veneciju preko Markova brata Valerija.

Ali ni s tim naše neprilike s ovim rukopisom nisu prestale.

Preostaje još jedno pismo u našem omotu pod br. V, kome nedostaje godina. Po spomenu *Evangelistara* mora nositi 1516. godinu, kada je to djelo izišlo iz tiska. Odmah moram priznati da bi podaci iz toga pisma, kao i njegova arhivska lokacija u omotu (pismo br. V, između IV i VI pisma tj. između 1502. i 1507. godine), bolje sugerirali neku raniju godinu.³⁶ Osim toga, spominjanje *Evangelistara* je ipak terminus a quo, a Marulić piše da je prve primjerke bio već dobio, pa čak jedan primjerak već i darovao F. Lucensisu. A sada, u tom pismu od 25. kolovoza (1516), on još želi podariti tim knjigama Lucensisa, da ne ispadne nezahvalan.³⁷

Pa ni dalji govor o »De imitatione Christi« u tom nepotpuno datiranom V pismu, ali kronološki najkasnijem i završnom u ovoj prepisci — ne uklapa se potpuno u vijesti iz VI i VII pisma, tj. 1507. i 1515. godine. Jer ovdje se Marulić opet ponaša kao da ranije o tome nije nikako bilo riječi i da je sam Grasolario tražio rukopis.³⁸ Marulić ga jednostavno opet ponovno moli da se brine o objavljanju, ako smatra da je djelo dostojno za javnu štampu, a do Grasolarijeva mu je mišljenja mnogo stalo.³⁹ Zatim mirno govori o Božjoj nagradi, koju oni dvojica treba da podijele, da bi na kraju opet zatražio da mu se vrati original rukopisa.⁴⁰

Poslije spomenutih napetosti oko tog rukopisa, koje su bile dođuše suzbijane i prigušene, ali ipak jasne u VII pismu 1515. godine — potpuno je nerazumljivo ovakvo novo ponašanje samo jednu godinu kasnije (V pismo). A to bismo mogli shvatiti jedino tako da je Marulić opet otkrio kako nešto nije u redu s problematičnim rukopisom »De imitatione Christi«, pa je u pismu, koje je inače vezano uz novoizišlu knjigu *Evangelistara*, još jednom suzbio

³⁶ Stvari bi, naime, bile jasnije da je Kukuljević bio u pravu, kada je daleke 1869. tvrdio, (»kako sam u jednoj staroj rukopisnoj bilješki našao...«) da je *Evangelistarium* prvi put štampan 1501. godine a da je 1516. godine drugo izdanje. Ali svi kasniji istraživači stoje na stanovištu da je 1516. godina prvog izdanja. A to je presudno za dataciju ovoga pisma.

³⁷ »... Francisco Lucensi nostro, cui ipsum Evangelistarium iam pridem dono misi, quique plus et remisit, ne ingratus uideretur, plurimum commenda.« V pismo.

³⁸ »Optime vir Jacobe... exegisti ut hec etiam commentaria, quorum De imitatione Christi titulus est, ad te mitterem...« V pismo.

³⁹ »... si dignum opus publica impressione iudicaveris (plurimi enim facio iudicium tuum) cura ut imprimatur.« V pismo

⁴⁰ »... Ista, que nunc mitto archetypa nostra, postquam impressorum typis exscripta fuerint, nobis restituere...« V pismo.

prirodnu reakciju neslaganja i ljutnje, da bi smireno i jednostavno ponovio stara pitanja.

Uostalom, da Marulić i sasvim iskreno ne bi želio neki veći sukob s Grasolarijem, kazuje kraj petog pisma. Jer tamo se najavljuju nova djela, čim »De imitatione...« bude štampano.⁴¹

4) O RUKOPISU »VITA BEATI HIERONYMI«

Šesto pismo donosi nam pouzdanu vijest o još jednom novom, sasvim dovršenom rukopisu za štampu, koji je u toku travnja 1507. godine bio u završnoj fazi prepisivanja. Riječ je o *Životu bl. Jeronima*.

I dosada je bilo poznato koliko je Marulić poznao i poštovao ličnost sv. Jeronima i kako se posebno zalagao da dokaže njegovu zavičajnu vezaost za Dalmaciju, osobito za Stridon, mjesto njegova navodnog rođenja. Drugi su tvrdili da je Jeronim iz Italije. Ali to za Marulića nije bilo samo povijesno dokazivanje, nego, kako je to dobro sažela Andrea Zlatar, problem »intelektualca koji je u potrazi za vlastitim kulturnim i duhovnim identitetom.«⁴²

Iz tog VI pisma mletačkog arhivskog omota, pisanog 4. travnja 1507. mi izvorno saznajemo da ono poznato njegovo poistovjećenje sa sv. Jeronimom: »Ille meus est et ego suus«, nije počivalo na nekoj općoj bliskosti i simpatiji prema ličnosti svog zavičaja, nego na svestranom i dubokom proučavanju njegova djela i pripremanju posebne knjige o njegovu životu i ličnosti. A koliko mu je posebno ta tema bila draga i koliko je želio da je na najbolji mogućin način obradi, to nam Marulić u pismu kaže krajnje otvoreno kako ništa u životu nije toliko žarko želio koliko da netko dostojno napiše nešto o tom svecu.⁴³

Naravno, i tu se skromni Marulić opet pažljivo ograđuje da ocjenjivanje nije njegov stvar, ali ipak preporučuje Grasolariju da djelo štampa i ako mu se samo sviđa s historiografske strane, pa makar u njemu i ne našao neku estetsku ljepotu izražavanja.

Tu Marulić, u zagradi, dodaje jednu ocjenu sebe, koja je svakako šala na vlastiti račun i na račun obiteljskih i zemljovlasničkih neprilika u kojima je bio prisiljen živjeti. Jer čovjek koji toliko intenzivno i plodno radi, komu se djela objavljuju u svijetu, koji pišući »Juditu« osjeća da čini nešto slično Danteu, zna da je pisac i intelektualac. Bez obzira na to što iz šaljive skromnosti sentencira »... nam et ipse rusticanus sum.«

Ali ni tu se ne zaustavlja val skrupuloznog kršćanina koji dolazi odmah poslije samouvjerenog stava stvaraoca da je dovršio djelo koje je toliko žarko želio a za koje smatra da će i sam Grasolari uočiti novine, uspoređujući

⁴¹ »Vale, et cum ista impressa fuerint, alia expecta.« V pismo.

⁴² »... Nihil, enim, in uita tam cupide cupio, quam ut quis de hoc Sancto, cuius ego studiosissimus sum, aliquid scribat pro dignitate...«

⁴³ »... Nihil, enim, in uita tam cupide cupio, quam ut quis de hoc Sancto, cuius ego studiosissimus sum, aliquid scribat pro dignitate...« VI pismo.

ga s drugim sličnim djelima.⁴⁴ Zato će se, skromni Marulić, plašeći se oholosti, i dalje ograđivati i, citirajući Horacija, nuditi tu veliku temu svakome drugome koji bi, potaknut njegovim primjerom, mogao progovoriti dublje i oštromnije.⁴⁵ Završavajući s već spomenutom tvrdnjom o vrućoj želji da se dostojno obradi ta tema, Marulić će mirno dodati kako smatra da u tome nije uspio.⁴⁶

Usprkos tome, veoma je značajno da je i sam Marulić smatrao kako će u njegovu rukopisu i Grasolari ipak otkriti novina.⁴⁷

Dragocjen je i podatak da je Marulić imao u Splitu i posebne prepisivače koji su, sigurno kaligrafskim rukopisom, pripremali rukopis za štampariju.⁴⁸ Tako osim ranijeg podatka, vezanog za »De imitatione Christi«, da su prijatelji i poštovatelji iz splitskog kruga Marulićeva čitali njegove rukopise i prije nego su slani u štampu, sada saznajemo da je bilo i osoba koje su se bavile kaligrafskim prepisivanjem iz izvornika.

Na kraju, nije poznato zašto djelo nije tiskano i koji su razlozi te nove Grasolarijeve blokade, ali nije isključeno da su i ti ponizni Marulićevi stavovi davali krila kriticizmu mentora, uz sigurnost da će pisac svaku odluku spremno i bez otpora prihvatiti.

5) PROZNA ODA DUHOVNOM PRIJATELJSTVU

Dok su prva tri pisma upućena Jeronimu Čipiku, i to na talijanskom jeziku, ovo četvrto o kojemu je riječ, i još preostala tri pisma, na latinskom su i, kako već rekosmo, sasvim drugoj osobi. Za Marulića zaista višeznačnu ličnost Jakova Grasolarija treba još istraživati. Zaista je čudno da do danas, u bibliografiji o Maruliću, nije nigdje zabilježena.

U ovom prvom pismu upućenom Grasolariju (IV pismo od 3. III 1502) njihov je odnos zaista idealan, pa bi se moglo reći da je ovdje riječ o jednom Marulićevu proznom radu u kojemu se ispisuje prava oda duhovnom prijateljstvu!

Kako je poznato, prijatelji Marka Marulića i njegov književni i kulturni krug više su puta uspješno istraživani, naročito kada je riječ o humanistima Splita i nekih drugih gradova Dalmacije i otoka. Neki su od tih prijatelja potvrđeni jasnim posvetama, a najčuvenija je, svakako, posveta »Judite« kumu don Dujmu Balistriliću.

Želim istaknuti i značajnu izraženu zahvalnost Kotoraninu Dominiku Bući na poticajima da napiše poznato dramatično pismo papi Hadrijanu VI. O tom kontaktu Marulića s Kotoranima i poticajima tamošnjih prijatelja pi-

⁴⁴ »... Plus aliquid in ea inuenies quam in istis, quę cum ipsius operibus impressę sunt...« VI pismo.

⁴⁵ »... aliquis... nostro exemplo prouocatus, idem et exquisitiore stilo et sententiis grauioribus efficiet. Tunc ego ista nostratia libenter aboleri patiar.« VI pismo.

⁴⁶ »... quod me fateor, nequaquam assecutum.« VI pismo.

⁴⁷ Misao iz bilj. br. 43.

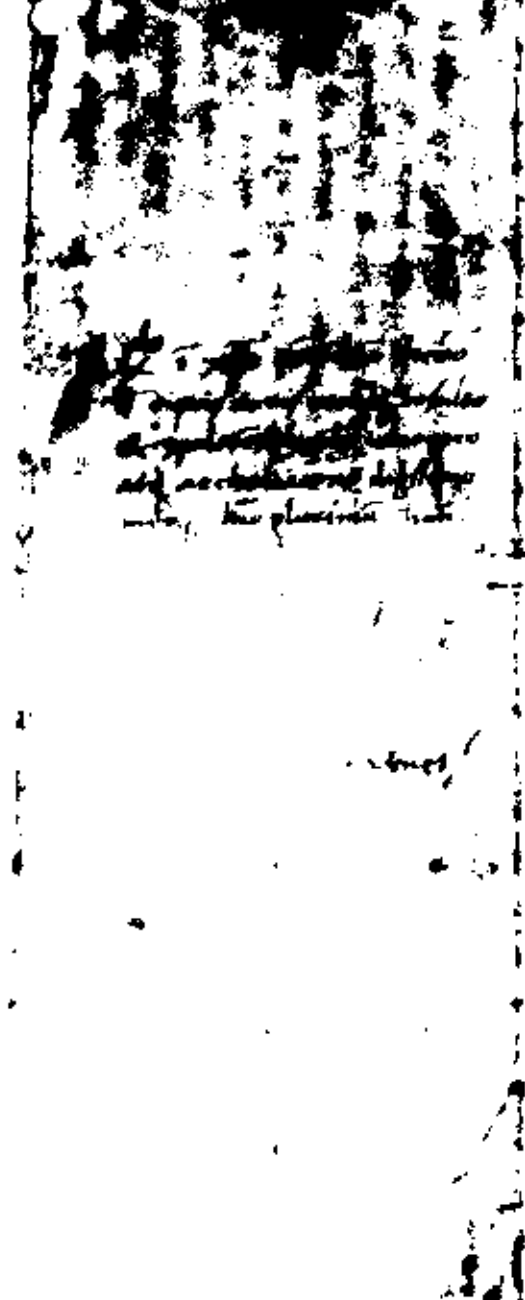
⁴⁸ »Interim beati Hieronymi uitam, his diebus a nobis editam Tibi mittam, cum primum ab illis, quibus concessi transcribendam, habere poterō.« VI pismo.

Recomendacion de su ... Al Sr. Alvaro de ... y ...
... de ... y ... de ... de ... de ...
... de ... de ... de ...

Fuero lo ... y ... y ... de ... de ...
... de ... de ... de ... de ...
... de ... de ... de ... de ...
... de ... de ... de ... de ...

... de ... de ...
... de ... de ...
... de ... de ...
... de ... de ...

24
In xpo tuo benigne
et caritative salutem dicitur
Canonici & Archidiaconi
Spalateni dignitas, ac tuo
meo plurimum honore.

Et in Christo qst. meo
Jacobus Capolano. meo
miserere ac condicione pe-
dite. mei amarissimo
miserere. Amen.

Venerabilis

Jacobo Gralioario. M. Mazuinus. S. Cū scriptorū meorū quorūdam
Optime viri Jacobe curas impensis cū impressoribus tuis, ut illi libri
veniant exegisti ut hec & commentaria quorū d imitatione Christi
titulus ē ad te mittere. Tu si dignū opus publica impressione
iudicaueris, precorū emi facio iudiciū tuū, cura ut imprimat.
Non tūc siquā a dño pro labore meorum, & ceterū pretior. Jus
falsū est, ut sicut qui bñ bñq̄ mūdāi disciplinā cōtribuit
p. si aliquid a deo expectat, ita idē & illi sibi sperat, qui
eam publicandā curat. Ista quæ nūc mitto rethetypa nra
postq̄ impressorū typis exscripta fuerūt, nobis restitue, simul
de aliquot exemplarū Evangelistarū nra ad me mite, meq̄ Fra-
cisco Lucensi nro, cui quorū Evangelistarū rāpide dono me si
it nq̄ plus & remisit, ne ingratū videatur, plurimū comēda-
vut, & cū ista impressa fuerūt, alia expeora. VIII. Kl. septemb.

Rdo - xpo dno jacob
gentilicio, dno meo
plurimū hon.

Vent

Quod si abbas Francisci locuti non fuerit, O. A. ad conditum opusculi mei se curat
impressi mihi dono misit, implens illud i. ecclesiast. dicta. Da pactis septu. m. an
de arbo. Dat. vi. id. pacto. i. i. huius. qd. septuaginta non cessat ad opusculi
nisi. etiam pervenire. sicut e. qd. manu. metibus illi optare possit. Valde
viri i. Christo dno semp. am.

Venerabilis

Deo. Xpi. tunc. p. d.
Suffraganeus. dno. meo
Franciscus.

Venerabile pater
in xpo pater con-
sulor Jacobo Gual-
tero, dno meo plus
quam

In nomine domini Amen
 Nos Johannes ...
 super ...
 A ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

Die ... february ... 1711

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

še 1869. Ivan Kukuljević-Sakcinski: »U svom posvetnom pismu, kaže Marulić da je dugo promišljao bi li zadovoljio njegovoj (Bućinoj) prošnji, jer s jedne strane suze i nevolja goniše ga da piše, a s druge strane odbijaše ga od pisanja svijest malenkosti svoje (conscientia parvitatit meae). Napokon se odvaži po nadahnutju Sv. Duha da piše.«⁴⁹

Ne nabrajajući dalje slučajeve, mislim da nikome nije Marulić posvetio toliko oduševljenih riječi i nitko ga nije potaknuo da tako razmišlja o fenomenu prijateljstva kao Jakov Grasolari.

Iz sva četiri latinska sačuvana pisma vidimo da se radi o dubokom i pravom osjećaju, kao i da s tim čovjekom, da bi moglo doći do razmjene misli takvog intenziteta i prisnosti, trebalo u toku dužeg vremena razmijeniti velik broj pisama. A što je najvažnije, to je prijateljstvo višeslojno jer se ne radi samo o razmjeni filozofskih i spiritualnih poruka, u čemu su obojica intenzivno uživali, nego i o praćenju rada, podršci i konkretnim uslugama oko štampe. I baš je u tome kasnije dolazilo do određenih blokada. U svakom slučaju, poslije ovih važnih pisama treba još intenzivnije istraživati sve mletačke fondove u crkvama i arhivima gdje bi se mogle naći osobne arhivalije tog notara, kanonika i vještaka u pontifikalnom pravu. Pa kako ta ličnost postaje važna i za našu književnost, na kraju ovog rada donosimo i neke podatke o Grasolariju do kojih smo mogli doći.

Iz ovog Marulićeva pisma od 10. III 1502. godine prije svega je jasno da je i Jeronim Čipiko bio obojici veoma blizak, prenoseći najbolje mišljenje o Maruliću. On to iz skromnosti želi na sve moguće načine relativizirati,⁵⁰ ističući ipak da nema nikog značajnijeg od čisto duhovnog prijateljstva i s tim se ne može mjeriti nikakvo bogatstvo, čast ili uživanje.

U svemu tome Marulić uvijek brižljivo ističe osnovnu duhovnu nit koja vezuje prave prijatelje i navodi ključnu Kristovu misao da gdje god se okupe dvojica-trojica u njegovo ime, tamo je i on među njima. Ali prava je veličina takve spiritualne ljubavi da ne traje samo za života, nego i iza smrti, u vječnost.

Složenije filozofske i teološke pojedinosti Marulićevih stavova iz ovoga pisma zahtijevale bi malu studiju, u kontekstu njegovih drugih djela, da bi se pratio razvoj Marulićevih shvaćanja prijateljstva.

Zanimljiva su razmišljanja i preokupacije prijatelja o »znakovima vremena«, u duhu kršćanskih gledanja. I ne radi se samo o krajnje teškim prilikama, nego o pojedinostima i predviđenim biblijskim znakovima za očekiva-

⁴⁹ Pjesme Marka Marulića, Stari pisci hrvatski I, Zagreb 1869, LX. To spominje 1902. i Milorad Medini u »Povijest hrvatske književnosti u Dalmaciji«, Dubrovnik, knj. 1, Zagreb 1902, 64. Mirko Usmiani, Marko Marulić, Harvard Slavic Studies III, 1957, str. 46–47. Miloš Milošević i Gracija Brajković, Inkunabule i postinkunabule biblioteke kotorske biskupije, Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju, održanog 26. i 27. oktobra 1987. godine, Cetinje 1989, str. 160–162.

⁵⁰ »Sed ita ille de me sentit... qui uehementer amat. Atque usu quidem uenit, ut talium laudatio maior uero sit... tametsi minora in me inueneris quam audisti...« Pis-
mo IV.

nje samog kraja svijeta. Jer tu su već ratovi, kuga i glad, pa još nedostaju kretanja nebeskih tijela i eto završne kataklizme naznačene u Bibliji.⁵¹

B) PROZNA HISTORIJA I FILOZOFSKA RASPRAVA

Odmah poslije bolnog izvještaja o smrti jednog brata i bezizlazno teškog stanja drugog, Marulić se u prvom pismu Čipiku zadržava na jednoj »maloj raspravi pisanoj na talijanskom jeziku da bi svak mogao razumjeti.«⁵² Rasprava je, kako se vidi iz opisa u pismu, bila prozna i to historijsko-filozofskog karaktera, a upućena je Čipiku sa željom da bude tiskana, samo ako on ocijeni »da bi se mogao postići neki duhovni plod«.⁵³

Kako to prozno Marulićevo djelo na talijanskom jeziku (sermon vulgare), nije bilo štampano, a nije ni sačuvano kao prilog ovom pismu, utoliko nam je dragocjeniji ovaj opis i komentar kome je autor posvetio dosta prostora. Djelo je vjerojatno nastalo sredinom 1501. godine jer je 19. srpnja 1501. godine, kako je datirano prvo pismo, bilo završeno i pripremljeno za štampu. Sačuvan je i sonet s takvom temom, o čemu je već bilo riječi.

Marulića je, ne mnogo manje od velike osobne drame tog trenutka, tištela sudbina domovine i naroda u stalnim krvavim obračunima s turskom vojskom nadomak Splitu. Pritom je on sebi, i preko tekućih događaja, uvijek postavljao egzistencijalna pitanja čiji su odgovori morali zadovoljiti i Marulića filozofa, Marulića vjernika i književnog stvaraoca.

No nije bila samo riječ o činjenici dotadašnje uspješne turske penetracije, jer se ona posvuda događala i bila faktično stanje tog povijesnog trenutka. Ali Marulić promatra dalji razvoj događaja i očekuje promjene, početak uspješnijeg narodnog otpora i pobjede nad zavojevačima. A on za to nalazi i objektivnih razloga. Međutim, tekuća vojna događanja ne opravdavaju ta očekivanja, a Marulić se posebno zadržava na dvama događajima koji su ga uznemirili, i on za njih traži sva moguća objašnjenja.

Marulić najprije navodi jednu bitku kada su Turci, poslije obnove rata s Mletačkom Republikom (1499 – 1503), provalili u Hrvatsku i prodrli do Šibenika. Tada je došlo do borbe u ravnici između 500 ugarskih i hrvatskih konjanika i stradiota, »sve veoma hrabrih i naoružanih ljudi«, sa 300 Turaka, »loše naoružanih i loših konjanika«. Pa ipak su ovi prvi slomljeni i razbijeni, a kada su se razbježali, Marulić smatra da ni oni sami ne bi umjeli reći zašto su pobjegli i zašto se nisu oprli malobrojnijem neprijatelju, iako su u svemu imali prednosti.⁵⁴

⁵¹ »... bella seviunt, prestilentię grassantur, fames premtunt, sed nondum illa reliqua apparent, que in sole et luna et stellis futura predicantur.« IV pismo.

⁵² »... vennemi in mente supra di ciò far un trattadello... scritto è in sermon vulgare, aciò chadauno possa intender...« I pismo.

⁵³ »ve lo mando con questa lettera... sel vi parerà che si possa far qualche frutto spirituale tra li christiani, lo daretì (!) butar in stampa.« I pismo.

⁵⁴ »Novamente qui, in le parte de Chroatia, chome za avanti havete intexo, essendo adunati cinquecento chavalli ungari et chroatti e stradioti, tutti valentissimi homini e ben armati, furono rutti (!) e frachassati da trecento Turchi, mal armati et mal a chavallo in sulla bella pianura. Intanto che quelli scarpò, non sapevano dire per che causa scaparonò, nè perchè non havrebbero voluto resistere a si pochi, havendo in ogni chosa gran avantazo.« I pismo.

U istome Marulićevu pismu opisuju se prilike u Slavoniji i Hrvatskoj gdje su Turci, odmah poslije obnove rata, poduzeli akcije, pa je Skender-paša počeo pljačkati mletačku Dalmaciju i hrvatski teritorij. Dobro obaviještenu Marulić zna i za konkretnu pljačku 3000 konjanika Skender-paše po Slavoniji,⁵⁵ sve do Zagreba a da nisu naišli na otpor. Tu su vijest potvrdili i očevici baš na dan pisanja ovog pisma, tj. 19. srpnja 1501. godine.

Marulića posebno vrijeđa nepostojanje otpora bilo da se radi o narodu koji dopušta da ga gone u zarobljeništvo kao stoku, bilo da se radi o kralju bez inicijative. Zanimljiva je Marulićeva invektiva protiv slabog češkog kralja Vladislava II Jagelovića koji je preuzeo upražnjeno ugarsko-hrvatsko prijestolje (1490–1516): »Jer ako kralj ne može brinuti za vlastiti posjed, ne znam kako će brinuti za tui.«⁵⁶

Razmišljajući o ovakvim neshvatljivim pojavama i dubljim uzrocima nuspjeha kršćanskog oružja protiv Turaka, Marulić sve sažima u jednu istu misao koju varira: »L'ira di Dio... furor divino.« Ipak, kao da je pritom svjestan da bi se takva argumentacija mogla odbaciti kao neki već dobro poznati i konvencionalni kršćanski refren o uzaludnosti bilo kakvih napora ljudi, ako žive i djeluju loše. Zato je Maruliću naročito stalo da dokaže kako njegova rasprava s takvom temom nije stvar teorije i apstraktnih razmišljanja, nego zaista plod objektivnih prilika i dubokog uvjerenja da će loše posljedice stvarno trajati na bojnom polju i dalje ako se nešto bitno ne promijeni u ponašanju ljudi.⁵⁷

U što je to tako bitno zagledan Marulić? Promatrajući dnevni društveni život, on je nezadovoljan na oba socijalna plana. Među pukom zapaža čak i pravih zločinačkih akcija, a među crkvenim i svjetovnim krugovima, koji bi trebali upravljati, nema dovoljno oštrih reagiranja i kazni, pa da se tako zlo spriječi.⁵⁸ Pritom Marulić ocjenjuje da taj laksizam i nemar među upravnim slojevima društva više izaziva bijes Božji, nego sami loši postupci naroda. On se smatra pozvanim da iznese te znakove srdžbe Božje koje zapaža, jer vrlo malo ljudi to vidi i o tome vodi računa.

Zapravo, Marulić u ovom proznom traktatu zastupa ideju moralne konzervacije ljudi i to smatra bitnim uvjetom da tekući ratni napori postanu uspješni i zaustave se teške bilance poraza. Nikakvom silom ljudskom ne može se protiv moralnih zakona i srdžbe Božje, do koje upravo i dolazi jer se ti za-

⁵⁵ Za prijevod »Slavoniju sve do Zagreba« (el paese de Slovigni...), odlučio sam se jer se pojam »Slovinj« i »slovinske zemlje« odnosio na zapadni dio srednjovjekovne Slavonije.

⁵⁶ »Ozi divenne la nova accertata per quelli havean visto chome tre milia chavalli de Scandarbassa haveano depredato el paese di Slovigni, perfino a Zagabria, senza ostaculo, intanto che menavano prezoni gran numero in mandra, chome animali, de boi, pecore e zumente, tanto potevano menare. Che s'el re non pol varentar el suo dominio, non so chome varentarà quel d'altri...« I pismo. Vidjeti Grga Novak, Povijest Splita, Split 1961, knj. II str. 39–40.

⁵⁷ »Et quanto io indicar posso, veramente credo esser chosi, et che chosi serà chome in esso se contien...« I pismo.

⁵⁸ »Zoè che la chosa andarà bene se li prelati ecclesiastici et li signori mondani voranno provedere mediante le lor censure e pene che li subditi se coregiano dale publiche sceleratezze che fanno.« I pismo.

koni krše.⁵⁹ Samo moralni ljudi vjeruju u vlastite snage i u stanju su hrabro žrtvovati život.

I doista u Splitu se, u duhu renesansnih shvaćanja, raskalašeno živjelo, daleko od bilo kakvih etičkih principa.⁶⁰

Marulić se nada da bi objavljivanjem ove rasprave mogao utjecati na savjest ljudi i da ne bi bilo nekorisno ako bi je ljudi htjeli čitati »zdravom pamću i razborito procjenjivati stvar«.⁶¹ Inače, on se boji katastrofalnih posljedica od trajne srdžbe Božje. Sve može biti gotovo još za njegove generacije, jer je sjekira već postavljena na držalo.⁶²

Treba dodati da takvo Marulićevo mišljenje nije usamljeno ni na svjetskom ni na domaćem planu među misliocima, vladarima i moralistima toga vremena. Tako su mislili Ariosto, Savonarola i mnogi drugi. Zanimljiva je slična formulacija Đurđa Crnojevića u pogovoru »Oktoiha« iz 1494. godine: »Grijevova naših radi postže nas osmanlijska palica, jao ne samo bijući nas no i ubijajući...«⁶³ Preporod kršćanske etičke misli na prijelomu stoljeća nije samo dio tradicije nego i praktični borbeni odgovor islamu.

C) OSOBNE I PORODIČNE VIJESTI

U sva tri prva pisma upućena Jeronimu Čipiku vijesti su ne samo teške ili tužne, nego upravo porazne. U prvom pismu od 19. VII 1501. Marulić kaže da ga nije ni stigao napisati kada je želio zbog bolesti i smrti prvog brata pomorca Ivana.⁶⁴ On je umro oko 15. srpnja 1501. od epidemije nastale među brodskom posadom, što je bilo, kako ćemo vidjeti prilikom pregleda i smrti drugog brata, i liječnički utvrđeno kao kužna groznica.

Marulić priča Čipiku da je, odmah po njegovu polasku u Veneciju, došlo do »pakla od ognjice na galiji«, pa se i Ivan, koji je upravljao galijom, razbolio. Marko ga je preko mletačkog rektora pokušao iskrcati i liječiti kod kuće nudeći mu za zamjenu na položaju zapovjednika galije (sopracomito) drugog brata Valerija.⁶⁵

Ovakva stilizacija u pismu potvrđuje poznatu činjenicu da su Markova braća bili pomorci, sa zapovjedničkom ulogom na mletačkim galijama. Marko je pokušao utjecati na rektora preko uglednih ljudi, ali njegova molba da

⁵⁹ »O, quanto è vana la credulità di quelli che credeno con la forza delle genti poter contristare (!) contra la ira di Dio... Manifesti son li segni della ira de Dio, et pochi sono chi la considera. Pur sperando nel aiuto dele forze humane.« I pismo.

⁶⁰ »... bučan i raskošan život dalmatinskog plemstva i svećenstva koje je tada, kada je renesansno shvaćanje kršilo srednjovjekovne nazore, raskalašeno živjelo.« Cvito Fisković, Prilog životopisu Marka Marulića Pečenića, Baština starih hrvatskih pisaca, Čakavski sabor, Split, 1978, str. 74.

⁶¹ »... Spero non inutile a quelli voranno con mente sana legierlo e con ragione considerar la chosa...« I pismo.

⁶² »... Aliter actum est de nobis, sempre la ira di Dio serà contra nui... Iam securis posita est ad radicem...« I pismo.

⁶³ Sazdanje Cetinja, priredio dr Rad. Rotković, Titograd 1984. str. 104.

⁶⁴ »... Questi giorni passati volendo scrivervi, fui impedito per la morte del mio fratello Zuanne.« I pismo.

⁶⁵ »... et interim che Valerio nostro stesše al governo dela galia.« I pismo. Za Ivana se ne kaže izričito da je bio komandant galije (sopracomito), ali da to nije bio slučaj, rečena zamjena Valerija ne bi imala opravdanja.

se osobno zauzme za liječenje i pomogne bolesnom bratu, nije prihvaćena. Marulić je smatrao da se rektor pokazao upravo okrutnim, pa je to ocijenio kao grijeh zbog kojega bi se on trebao pokajati i tako spasiti.⁶⁶

Osim te smrti, eto i drugog brata Petra, teško bolesnog. Marko je odmah pozvao liječnika Sivu iz Šibenika, ali je stekao dojam da on nema povoljno mišljenje o ozdravljenju. Kako su sve ljudske mogućnosti bile iscrpljene, Marulić se predaje Božjoj volji. Doživljavajući smrt vjernički, kao dalje i vječno trajanje duše, Marulić je duhovno smiren jer je Ivan umro na njegovim rukama, primivši, duboko skrušeno, sve sakramente, dakle kao pravi vjernik. Isto je tako i Petar primio Božju volju.

Za nas je posebno dragocjena Markova ispovijed o vlastitom duševnom stanju jer to više nije bila teorijska obrada nekih vjerničkih teza, nego goraka, osobna provjera duševne snage. Doživljavajući burno te dramatične trenutke, Marulić iznosi svoje krize i borbe između osjećanja boli i razuma. Ali baš takvu kriznu situaciju on doživljava kao »dar Boga velikoga«, čija prisutnost razrješava tragične dileme preko uvjerenja o nebeskoj pedagogiji. Te samo prividne nesreće i zla, zbog ljudskih grijeha, prema takvih shvaćanjima, nisu ništa drugo nego posebna sredstva za čovjekovo spasenje.⁶⁷

U drugom sasvim skorom pismu Čipiku od 26. srpnja 1501. godine, Marko mu je »ne puštajući da se pero odmori«, prisiljen javiti i smrt drugog brata Petra. On sam broji i izračunava da je u 23 dana ostao bez dvojice braće. Pritom daje i dragocjeni izvještaj liječnikove dijagnoze da se radilo o kužnoj groznici i da je tok bolesti, poslije inkubacije, kod oba brata trajao po 15 dana. Marko je bio uvjeren da je Petar, dvoreći zajedno s njim bolesnog Ivana, i sam bio zaražen.⁶⁸

U obrani od takvih udaraca Marko, naravno, glasno provjerava svoju duboku vjeru i snagu da pobijedi ljudsku tugu. Zato je, sa svom velikom utjehom što se i Petar prije smrti ispovjedio i pričestio, prepun biblijskih asocijacija čiju unutrašnju težinu i vitalnost osobnih spiritualnih preobražaja hoće da doživi.

U takvom duševnom stanju on se sasvim kratko oprašta s braćom, ali mi ipak otkrivamo živi emocionalni odnos koji ih je vezivao. Iz samo jedne sažete rečenice, koja je veoma bogata sadržajem možemo osjetiti zdrave bratske odnose trojice Marulića i duboku prazninu koja se, pred usamljenim piscem i misliocem, najedanput otvorila. On ovako opisuje taj »veoma žalostan slučaj« gubitka dvojice braće: »... mladih, krepkih, dobrih — čiji me razgovor brzo oslobađao svakog velikog nespokoj-

⁶⁶ »... adoperando anchora quelli che polno apresso lui. Ha usato troppa crudeltà.« (»che polno« — possono, koji su utjecajni).

⁶⁷ »... et hoc est donum Dei altissimi, al quale rendo gratie... Misericordiosamente ne castiga, non per farne male, ma per salvarne in eternum...« I pismo.

⁶⁸ »... Piero, un altro mio fratello, el qual insieme con mi, havendo attexo a Zuanne mentre el stette infermo, credo che da lui prexe la malattia, era una fevre, chome disse el medico, pestilentielle, ad intrar del quintodecimo zorno chaciolli l'anima del corpo.« II pismo. Ovdje treba primijetiti da nauka nije zabilježila pojavu kuge u Splitu 1501. god. niti sam Marulić spominje neke šire dimenzije bolesti u gradu. Ali kako tada još nije bilo objavljeno fundamentalno djelo o kugi dr. Girolama Fracastorija, nije isključeno da se šibenski liječnik prevario, na račun neke druge infektivne bolesti.

stva.«⁶⁹ Dakle, Marko je uživao i u fizičkoj ljepoti i snazi njihove mladosti, kao i u moralnoj ljepoti njihove dobrote. Ali iznad svega oni su mu bili divno društvo. Jednostavno, taj nevezani bratski razgovor odmarao ga je i razvedravao, oslobadajući ga »brzo... svakog velikog nespokojstva.«

Znajući da je Marko danonoćno radio udubljen u literarna, teološka i politička pitanja, mi preko te male rečenice osjećamo koliko mu je teško pao gubitak braće Ivana i Petra.

Razmišljajući u pismu o smislu smrti i navodeći temeljne kršćanske utjehe,⁷⁰ Marulić ide dalje i dolazi do opasnog paroksizma, prizivajući poslije dva draga brata: »ako je ovo malo... sve nevolje koje postoje na svijetu...«⁷¹ I na tom hladnom i naizgled »neljudskom« prostoru, otkriva se jezgra Marulićeve vjere — autentični i intimni doživljaj božanske blizine i milosti, koja jedina može kompenzirati sve potencijalne nesreće i koja je vjerniku apsolutno neophodna. Ali kako se uvijek ne može biti u »trajnom« posjedu takve vrhunske božanske utjehe, Marulić na kraju ipak traži i toplu ljudsku ruku i prijateljevo pismo.⁷²

Tu istovremeno Marko izražava i zreli plod svoje duhovnosti, a to je nedostatak zavisti prema sreći drugih. I on zato prijatelju piše da željno očekuje njegove dobre vijesti o zdravlju i blagostanju, citirajući briljantnu maksimu kršćanske ljudskosti: »Vaše dobro ublažava našu nesreću.«⁷³

Treba još reći da su, zahvaljujući arhivskim istraživanjima akademika Cvita Fiskovića prilično poznati životi tragičnih likova Ivana i Petra Marulića. U starom splitskom arhivu Ivana se više puta susreće u toku 1488, 1490. i 1491. godine kod nadzora bilježenja pravne dokumentacije notara (egzaminator). Poznato je i da se borio s Turcima, a u ožujku 1501. preuzima dužnost zapovjednika splitske galije »koja se pod njegovim zapovjedništvom ljeti naružavala u luci.«⁷⁴

Uz pomoć ta dva Markova autografa o smrti braće, možemo s više sigurnosti reći da je Ivan bio na mletačkoj galiji oko tri mjeseca, a umro je oko 1. srpnja 1501. Petar je umro oko 23. srpnja iste godine.⁷⁵

⁶⁹ »... quantunque sia el chaxo molto miserabile. Su spacio de vinti tre zorni privarse de dui fratelli, zoveni, gaiardi e da bene, la conversation di quali ogni gran fastidio facilmente me lo aleviava.« II pismo.

⁷⁰ »... con tali e simil ragioni, ale fiata resister soglio alle passioni della presente doglia...« II pismo.

⁷¹ »... et se questo è pocho, venga sopra di me quante miserie son al mondo...« II pismo.

⁷² »... nè anche mi sento tanto forte che non habi bisogno del conforto d'altrui, maxime delle lettere vostre a me sempre gratissime.« II pismo.

⁷³ »Bonum vestrum nostris infortunii temperamentum est.« II pismo.

⁷⁴ Cvito Fisković, Prilog životopisu... n. dj. str. 66.

⁷⁵ Marulić piše 19. srpnja 1501. »Questi giorni passati volendo scrivervi, fui impedito per la morte del mio fratello Zuanne.« Ali na osnovu samo ove rečenice moglo bi se zaključiti da se radi samo o nekoliko dana, pa je Ivan mogao umrijeti oko 15. srpnja. Međutim, iz sljedećeg pisma, datiranog sa 26. srpnja 1501, Marulić javlja o smrti drugog brata Petra i pritom nudi još dva podatka. Prvi je da je izgubio dva brata u razmaku od 23 dana, a drugi da je svakog od njih bolest gutala u 15 dana. Uostalom i logično je da Marko ni prvi ni drugi put nije uzeo pisati neposredno poslije smrti. Uzevši sve to u obzir, možemo pretpostaviti da je Ivan umro oko 1. srpnja, a Petar oko 23. istog mjeseca.

Inače o Petru Maruliću ima još bogatijih arhivskih vijesti. On se 1478. godine spominje kao gradski vijećnik, a 1480. i 1491. isto tako djeluje kao egzaminator u notarskoj djelatnosti. Tada prelazi na galiju kao zapovjednik i njom plovi na istok gdje duže ostaje. Kada se 1499. godine u Splitu dijelilo oružje, za borbu protiv Turaka, Petar je dobio 20 strelica za luk.⁷⁶ I o datumu Petrove smrti bilo je više pretpostavki, ali sada je sigurniji datum 23. VII 1501. godine.

Dirljiv je arhivski podatak da su, samo nekoliko mjeseci prije Petrove smrti, braća Marko, Petar i Valerije podijelili vinograd u splitskom polju na lokalitetu Jame.⁷⁷

Najzad i u trećem pismu (III), poslanom 2. studenoga 1501. Čipiku, opisana je i treća velika obiteljska nesreća, smrt majke Dobrice, kćerke plemića Nikole d' Albertija.⁷⁸ Opis njezina zdravstvenog stanja pun je pojedinosti i iz njega saznajemo da joj je temperatura bila veoma visoka, da lijekovi nisu pomogli, a vitalne funkcije su se brzo gasile. Od silne slabosti nije imala ni snage primati hranu.⁷⁹ Pred takvim tokom bolesti Marulić, naravno, nema nikakvih iluzija i jasno mu je da bi je samo čudo moglo spasiti.⁸⁰ On opet pravi bilancu toga tragičnog trenutka i iznosi kako je samo u toku jednog mjeseca izgubio dva brata, a majka je na samrti.⁸¹

Pred tako bezizglednim razvojem majčine bolesti Marulić se u duši potpuno pomirio s njezinim krajem kao s neumitnom voljom Božjom i to lapidarno izražava kršćanskom rezignacijom.⁸² Ali, odmah zatim njegova se misao suočava s praktičnim teškoćama koje ne može izbjeći jer u kući ostaje sam s nizom dnevnih praktičnih problema. Zato osjeća duboku potrebu da u ovom pismu svom bliskom prijatelju povjeri sve terete, strahovanja i nađe.

A taj prijatelj izvrsno poznaje i obiteljske prilike i Dobricu.

U prvom redu, Marulića plaše poslovi oko vodenja kuće, čime se do tada nije bavio, pa u tome nema nikakve prakse.⁸³ Međutim, on bi se, potpuno sam i u takvoj situaciji ipak snašao, zadovoljan s onim što ima i zaokupljen radom. Ali stiže mu brat Valerije⁸⁴ i ljubav prema njemu obavezuje ga da

⁷⁶ Cvito Fisković, Prilog životopisu... n. dj. 66.

⁷⁷ Isto, str. 68.

⁷⁸ Dobrica se udala za Nikolu Pečenića 1449. god. sa svega 17 godina, prvog sina Marka dobija iduće 1450. godine. Rađala je još 6 puta, jer je, osim poznatih nam Ivana, Petra i Valerija, imala još sina Šimuna i kćerke Andrijanu i Biru. Cvito Fisković, Prilog životopisu... n. dj. str. 65 – 67.

⁷⁹ »... con nutrimenti sorbativi sustentemogli la vita.« III pismo.

⁸⁰ »... solo Dio la puol liberar da essa et restituirli la sanità... se Jesù Christo non la sana miraculosimente.« III pismo.

⁸¹ »... Vedete mo in che condition me trovo. Dui fradelli ho perso in un mexe, et adesso son per perder anche la madre...« III pismo.

⁸² »... Idio sia laudato.« III pismo.

⁸³ »... adesso che cono rimaxo solo al governo di chaxa, qual sin hora non me ho rimasto et chosa non usata mi da mazor graveza.« III pismo.

⁸⁴ »... Se non aspetassi la tornata de Valeri... bastaria ogni chosa ed attenderia al fatto mio, ma per amor so, mi convien attender per adesso al fatto della chaxa.« III pismo.

preuzme ulogu domaćina kuće.⁸⁵ Da bi prijatelju što slikovitije dočarao svoje buduće domaćinske brige, bez pomoći majke, koje će samo povećati njegovu »uznemirenost i trud«, Marulić gradi jednu metaforu iz pomorskog života. Osjeća se, kaže, potpuno zbunjen, kao onaj »koji se nalazi u velikoj oluji, sa brodom krhkim, a bez opreme i momčadi.«⁸⁶

Lako je shvatiti pravi razlog tolikog straha pred kućnim poslovima. To je, zapravo, osjećaj velike opasnosti od gubljenja unutrašnje radne koncentracije i duhovnog mira, na račun zalaženja u svjetovne brige.⁸⁷ A to bi ga moglo spriječiti da preostali dio života stvaralački djeluje. Koliko su ti praktični dnevni poslovi teško padali Maruliću, govori pojedinost da ih prihvaća kao kaznu božju za grijehe, dodajući odmah da je ta kazna opravdana.⁸⁸

*

Još je nešto iz okvira porodičnih odnosa teško pritiskalo Marulića oko 1501. godine. Radi se o ružnom ponašanju bliske svojte po majčinoj liniji, posebno Antonija d'Albertija. On mu se jako zamjerio nešto prije smrti brata Petra, ali pravi razlog nije jasno u pismu iznesen. O tome se šire govorilo i u gradu, pa Marulić piše Čipiku u pismu datiranom 2. studenoga 1501. godine: »vjerujem da ste već od drugih čuli.«

Ova pojedinost iz III pisma čini nam se dragocjenom jer tu, opet na jednom praktičnom primjeru, pratimo Marulića kako u dnevnoj praksi susreće loše ljude, kako vidi njihove postupke i na njih reagira. Tu je i odgovor na koji se način brani protiv mogućnosti vlastitog zagađivanja mržnjom, i kako se, osim svojom duhovnosti, koristi književnošću i piše sonete.

Samo djelovanje Anatonija d'Albertija Marulić ocjenjuje kao »više tajnih izdaja.« On o tome razmišlja i pokušava otkriti psihološke razloge za »toliko otvorenu mržnju, bez krivice i uzroka.«⁸⁹ Marulić svrstava svog rodaka u onu vrstu ljudi kojima se čini da svoje osobno dobro i zadovoljstvo mogu dostići jedino čineći drugima zlo.⁹⁰

⁸⁵ Zanimljivo da je Valerije kasnije višestruko uzvratio Marku za te kućne brige. Pa kada je 1520. god. Valerije umro, Marko je, što se imovinskih briga tiče, ponovno psihološki u sličnoj situaciji kao i 1502. godine. Zato se ponovno teško jada »najposlije me pritislo tisuću poslova...« Slično je i s pjesmom posvećenom Valeriju:

Njega izgubiv sad brige mi pristizu umisto mira,
Bezbrizno otira čas dotekla, tegobna skrb.«

A što se tiče Valerijeva životnog puta, sličan je braći i inače mladim splitskim plemićima (egzaminator i komandni kadar na galijama). U vezi s poznatim nam odbijanjem da Valerije zamijeni bolesnog Ivana, arhivski je utvrđeno da je, poslije smrti brata 1502. Valerije zaista postao zapovjednik galije. Cvito Fisković, Prilog životopisu... n. dj. str. 66, 73 i 103.

⁸⁶ »... Et in ciò n'è manchato l'aiuto della matre par mazor mio fastidio e fatica, sichè da ogni chanto mi trovo impazato, chome quelli che si trova in gran fortuna col legno fragile et desarmato.« III p.

⁸⁷ »... tante occupation me destraheno al presente, no mi lassano ripossare.« III p.

⁸⁸ »... le preditte adversità meritamente essermi achadute...« III p.

⁸⁹ »... quanto manifesto odio senza colpa e chaxon.« III pismo.

⁹⁰ »... perchè gli pare che a se non puol far ben alcuno se ad altri non faza male.« III pismo.

Poslije te kratke ocjene čovjeka i njegove psihe, Marulić ne ide dalje u ljutita osuđivanja, nego se smiruje, iako priznaje da ga je ponašanje d'Albertija više puta uznemirilo i izazvalo bijes.⁹¹ Unatoč svemu, oprašta Antoniju u ime božanskih načela da nije čovjekovo suditi, i pritom citira sv. Pavla.⁹²

D) MOLBA I DOZVOLA ZA TISKANJE »INSTITUCIJE«

U nizu latinskih (šest naslova) i talijanskih knjiga (pet naslova), koji su 25. veljače 1503. ponudeni mletačkom Senatu na odobrenje za tisak, na prvo je mjestu Marulićeva »Institucija«. Ostaje nesigurna jedna skraćenića, baš kod citiranja toga djela. Poslije navođenja naslova »De institutione bene vivendi per exempla sanctorum«, slijedi »cum tute altre sue opere ese... me, nunquam impresse«. Na koja se to sva druga Marulićeva djela misli i što takva generična rečenica može značiti u okviru konkretne molbe za tiskanje točno navedenih djela, zaista nije sasvim jasno. Odlučio sam se za čitanje »esemplarissime«, što je moglo značiti posebno poštovanje i tretman za iduća djela Marka Marulića.

Kako je poznato, »Institucija« je izašla na svjetlo dana tri godine poslije ove dozvole, tj. 10. II. 1506. godine.

Uvjeti, koje u ovoj molbi postavlja izdavač o. Franjo de Consorti, kantor crkve sv. Marka, uobičajeni su u to doba. Prije svega se traži da se u sljedećih deset godina zabrani tiskanje takve iste knjige na teritoriju Mletačke Republike. A ako bi se knjiga tiskala i izvan Republike, ne smije biti prodavana u okviru njezinih granica.

Tko to prekrši kaznit će se sa 20 solada po uvezenoj knjizi, a sve će se knjige oduzeti. Iznos kazne dijeli se na tri dijela. Prvi pripada arsenalu u Veneciji, drugi osobi koja je prijavila prodavanje zabranjene knjige, a treći magistratu koji je proveo postupak oduzimanja knjiga.

Četvorica savjetnika odobrili su 25. II 1503. godine da se navedenih jedanaest latinskih i talijanskih knjiga može štampati.⁹³

E) LIČNOST JAKOVA GRASOLARIJA

Četiri pisma koje je Marulić uputio Jakovu Grasolariju, s obiljem važnih podataka, rješavaju, kako smo vidjeli, neka ranije otvorena pitanja, dok nešto i dalje ostaje nejasno.

Bez obzira na to, ličnost Grasolarija ulazi u orbitu naše književne historije i zato ga treba poznavati i dalje proučavati. Naročito je važno istraživati

⁹¹ »... più volte tra me mi son turbato, pur li stimoli della ira ho ribatuti.« III pismo.

⁹² »Mih i vindictam et ego retribuam, dicit Dominus«, Rom. 12, 19. Treba znati da se i sama Dobrica, »matrona gravissima sanctimoniae plena«, poslije muževljeve smrti, među ostalima parničila i sa svojim bratom, pa je 1474. god. za zastupnika imenovala baš Jerolima Čipika! Cvito Fisković, Prilog životopisu Marka Marula Pečenića, Republika 2-3, Zagreb 1950, str. 187-188.

⁹³ A. S. V. Collegio notatorio, filza 15, pp. 109 e 109/t.

njegovu prepisku i rukopise iz njegove knjižnice, ako je to još negdje u Veneciji sačuvano.

Neophodan rad u Državnom arhivu Venecije i Arhivu patrijarhata Venecije i u crkvenim arhivima, poseban je i dugotrajan posao i nisam ga mogao preuzeti. Ali sam se zanimao za literaturu i testamenat Grasolarija i tu mi je, čak i naknadnom poštanskom pošiljkom, izuzetno pomogla arhivistkinja Državnog arhiva Venecije Alessandra Sambo.

Jacopo Grasolari je izdanak stare mletačke obitelji, mladi je od Marka Marulića jer je rođen »nešto poslije polovine XV stoljeća«⁹⁴ Kako stoji na poledini oporuke, umro je 17. XII 1534. Iz te ugledne kuće spominju se i sekretari Senata i notari.

Poslije humanističkih i filozofskih studija u Veneciji kod Giorgia Merula, pohađao je, poslije 1482, Padovansko sveučilište, gdje završava teologiju i pravo.

U Veneciji postaje svećenik crkve sv. Apolinara, ali usporedo otvara notarski ured, kako je to bio običaj, do zabrane 1531. godine. Zatim postaje kanonik i vikar crkve sv. Marka i kancelar mletačkog Senata. U pismima ga Marulić titulira i kao vještaka u pontifikalnom pravu (»iuris pontificii consulto«).

Životopisi mu ističu uspješan latinski govor koji je održao Lodovicu Contariniju kada je 1508. godine postao patrijarh Venecije. Taj govor je i tiskan. Poslije velikog požara crkve sv. Apolinara, Grasolari se uspio izboriti za njezin popravak i izdržavanje svećenstva. Bavio se objavljivanjem nekih starih pisaca, kao i Ceremonijala bazilike sv. Marka.⁹⁵

U vezi s tim objavljivanjem, a posebno s Marulićevim knjigama, važno bi bilo utvrditi je li Grasolari neposredno ili posredno imao svoju tiskaru. Među bilješkama nalazim jednu arhivsku signaturu s podatkom da su Grasolari bili štampari u društvu s Antonijom da Bologna i dr.⁹⁶ Ali to nisam do kraja ispitao.

Bilo bi još važnije utvrditi u kojoj je mjeri Grasolari, neposredno ili posredno, bio ovlašten ili utjecajan u crkvi da određuje što treba da bude tiskano (»imprimatur«).

Bez obzira na to treba imati u vidu da su strukture oko bazilike sv. Marka bile vrlo utjecajne, a vjerojatno i odlučujuće za dobivanje odobrenja prilikom tiskanja knjiga. Uz Grasolarija, u pismima smo više puta susreli izdavača Marulićevih djela i kantora crkve sv. Marka Francesca de Consorti Lucensis ili Franja Lučanina (iz provincije Lucca), kojemu će biti posvećen *Evangelistarium*. On, kako smo vidjeli, 1503. godine pokreće službenu molbu vlastima za tiskanje raznih knjiga, među kojima su na prvome mjestu one Marulićeve.

Prirodno je da je Grasolari, u rangu kanonika, sa svima živo surađivao.

⁹⁴ »Essendo alquanto trascorsa la metà del secolo XV...« F. Giovanni degli Agostini, *Notizie storico-critiche intorno la Vita, e le Opere degli Scrittori Viniziani*, In Venezia MDCCLIV, p. 589.

⁹⁵ F. Giovanni degli Agostini, *Notizie*, n. dj. str. 589–594.

⁹⁶ *Sentenze a Giustizia, Petizioni*, vol. 168 (17/t-20), 19. VIII 1478.

Njemu pripadaju zasluge što je poticao Marulića, surađivao s njim i posredovao u objavljivanju niza djela u Veneciji. Bio je, dakle, poštovatelj, savjetnik i suradnik, a možda i cenzor Marulićevih djela.

Ostadoše nam nepoznati motivi negativog stava prema onim rukopisima koji nisu štampani. Ali oni ne moraju biti samo načelni i teološki, nego i materijalne naravi, ako se izdanje nije smatralo isplativim.

Preostaje još reći kako oporuka Grasolarija, koju posjedujemo,⁹⁷ daje podatke o rodbini i bogatoj ostavštini, ali je bez interesa za pitanja vezana za Marulića. Zato je i ne objavljujemo.

Veza Marulića s Grašolarijem održavala se veoma intenzivno, ali samo putem pisama. Da se oni nikada nisu sreli, imamo potvrdu u VI pismu gdje stoji: »Ti koji me voliš, premda me još nisi vidio.«

Četiri Marulićeva latinska pisma upućena Grasolariju odčitao je, preveo i dodao bilješke prof. dr. Branimir Glavičić.

⁹⁷ A. S. V. Testament — Jacopo Grasolario. Notarile, Testamenti b. 125, test. nro. 368.